

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀԱՎԱՏԻ ՀԱՐՅԵՐԸ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Համաստեղի գրական առաջին փորձերը բանաստեղծություններ և մանրապատումներ էին¹: Սկսնակ գրողը ներկայացնում է հետաքրքիր երևույթներ, իրավիճակներ, անդրադառնում Աստված-մարդ առնչություններին, կեցության իմաստասիրական բազմաթիվ խնդիրների, որոնց քննությամբ զբաղվեց ողջ ստեղծագործական կյանքում: Քաղաքակիրթ աշխարհի պատկերը հսկա Քաղաքն է, որտեղ համընդհանուր անտարբերության թունոտ միջավայրում չկա Սեր. մարդիկ կտրվել են Երկնքից, ապրում են միայն երկրային հոգսերով, ուրախություններով: Իսկ Գյուլից առանձին տեսարաններ պատկերող մանրապատումներում փոխվում են գույները, տրամադրությունը: Այդ մանրանկարներում կա գույնի, բառի զգացողություն, որը պատմվածքներում պիտի դառնա համաստեղյան աշխարհընկալման դրսևորման ձև: Սա արդեն գրողի՝ մեզ ծանոթ աշխարհն է, որը հիշողություն չէ, այլ Բոստոնի մի անկյունում հարատևող Գյուլը՝ աշխարհից հեռու, աշխարհի օրենքներին անհաղորդ: «»

«Գիւլը», «Անձրեւ» ժողովածուների հերոսների համար բարիքների արարումը զուգադրվում է Հավատին: Գյուլացին ակնածում է Երկնքից, և ներդաշնակ է մարդու կապը հողի ու հողից քաղած իմաստության շնորհիվ նաև Աստծո հետ: Տափան Մարգարը, Փիլիկն ու նրանց համագյուղացիները հացի արարման օրենքներով ապրող մարդիկ են, ներդաշնակ ու հավատավոր մարդիկ, որոնք մարդու ու մարդկության համար գոյության ուրիշ դաշտ չեն էլ պատկերացնում: Բայց աշխարհում չարը հզոր է, և գյուղաշխարհի բնակիչները հարկադրված լքում են բնօրրանը, թափառում երկրե երկիր՝ իրենց հետ տանելով ոչ միայն հիշողություններ, այլև չարին հակադրվելու գենետիկ ուժը, որ բնաշխարհ վերադառնալու միակ հույսն է:

Աշխարհի ու մարդկության երգիծական պատկերը Համաստեղի «Այծետոմար» պոեմն է: Տեր Մարութեն կորած խաչը փնտրող գյուղացիների երեք խմբերից մեկի առաջնորդն է: Պոեմի իսկական հերոսը ժողովուրդն է՝ դյուրահավատ, խոսքը գործից չտարբերող, անմիաբան, մի խոսքով՝ ամբոխ, որ ցնծությամբ է դիմավորում հաղթողին, ծաղրուծանակի ենթարկում քիչ առաջ փառաբանած հերոսին, երբ վերջինս վրիպում է:

Համաստեղի «Մպիտակ ձիաուրը» դյուցազնավեպում արարելու և խաղաղ ապրելու իրենց իրավունքը պաշտպանելու համար գյուղացիները հարկադրված են կռվի դաշտ գնալ: Վեպում գրողը շեշտում է մի հետաքրքիր հանգամանք. Մարտիկը մարդ սպանելու հարկադրանքին առաջին անգամ առնչվեց, երբ նրա աչքի առաջ Կիրոսը խեղդեց հայ քահանային սպանած քրդին: Հետո այրված եկեղեցիները, որոնց մոխիրներում դեռ կան այրված մարդկանց ոսկորների մնացորդները, կախաղան բարձրացված քահանաների դիակները լրացրին պակասը: Մարտիկը հայոց ազատամարտի դրոշակակիրն է: Համաստեղն արձանագրում է, որ մեր ազգային գոյամարտն էլ պարզապես մարդու հողագործ, արարող տեսակի ու բանական արարածի տեսքով

ավարառու, արյունառու էակների կռիվ է: Ճիշտ է, կռվի դաշտում հաճախ պարտվում է հողագործը, բայց գրողը հաղթանակը վերապահում է հոգևորին:

Ինքնաճանաչողության ճամփան մարդուն տանում է դեպի Երկինք: Համաստեղը մարդկանց բաժանում է հավատավորների և վախկոտների. առաջինները մահից էլ չեն երկնչում, իսկ երկչոտները սարսափում են անգամ կյանքից: Գրողը քրիստոնեությունը փառաբանում է որպես համատիեզերական բարություն, մարդուն Երկնքի հետ կապող արարման ոգի: Ամենամեծ չարիքը պատերազմն է, իսկ ինքնառնչացման մոլուցքով տարված մարդկությունը շարունակ անցնում է պատերազմների բովով:

Սկսվեց Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը:

1942-ին, երբ գրողը գրում էր «Քրիստոսի երկրորդ գալուստը» դրամատիկական պատկերը, թվում էր՝ «Էս աշխարհը կը փլի», ինչպես վերնագրել է Համաստեղը իր պատմվածքներից մեկը: Տխուր ու անմխիթար է պատերազմի թատերաբեմ դարձած աշխարհի պատկերը: Մարդիկ կտրվել են հոգևորից, ոչ մի դաս չեն քաղել պատմության արյունոտ էջերից, և Քրիստոսը «նորեն եկած է մարդոց հոգիին մեջ երկինք մը ստեղծելու», որ մաքրի մարդկանց «տեսակ մը ածխահանքեր» դարձած հոգիները: Մարդիկ պարզապես վախենում են «անօթի մնալէ», իսկ երկչոտը ստորուկ է, այլ խոսքով՝ անկատար: Ավետարանական պատմության ծանոթ ընթացքով գրողը բացում է մարդու հոգու աչքերը. կյանքն առանց հավատի լոկ գոյություն է՝ անիմաստ ու ահավոր իր դատարկությամբ: Քրիստոսը հիշեցնում է հանրահայտ պատվիրանները: Մարդիկ փորձում են «հասկնալ, թե ո՞րն է ճշմարտությունն ըսուած անծանօթ թռչունը»: Քրիստոնեական մարդասիրությունն ու տիեզերական բարությունն իրականանալի են, բայց վտանգավոր են. քանդում են նյութապաշտ աշխարհի հիմքերը:

Լսվում է Քրիստոսի ձայնը. «Իմ հայրը զիս դրկեց, որովհետեւ աշխարհի չարությունը մինչեւ երկինք բարձրացաւ, որովհետեւ այլանդակուեցաւ կերպարանքը Իր ստեղծած մարդուն, որ Իր պատկերին նմանութիւնն ունէր: Մարդիկ դարձան դիւահարներ ու չգիտցան չարը բարիէն զանազանել...»

Ճշմարիտ, ճշմարիտ կըսեմ ձեզի, չար մարդուն վրայ կարելի է կարեկցիլ միայն, ինչպես կը կարեկցիք հաշմանդամին եւ կամ կոյրին: Նախընտրեք մարմնով հաշմանդամ ըլլալ, քան հոգիով: Հարուստ է եւ երջանիկ այն աղքատը, երբ բարի է: Իսկական երջանկութիւնը բարի զգալուն եւ մտածելուն մէջն է: Բարութիւնը արուեստներու մեծագոյնն է...»:

Անցած երկու հազարամյակում աշխարհում ոչինչ չի փոխվել: Համաստեղի դրամատիկական պատկերում Քրիստոսը կոչ է անում. «Եղէք բարի դուք ձեզի հանդէպ», քանզի «Բարի եղէք ձեր դրացիին հանդէպ» պատվիրանը «չհասկցուեցաւ ամբողջ 2000 տարի»: Գերխնդիրը «ներքին մարդուն» ճանաչելն է, իսկ մարդու կյանքի նպատակը ինքնաճանաչությունը պիտի լինի. «Երբ ճանչնաք դուք ձեզ, ճանչցած կ'ըլլաք նաեւ Իմ Հայրը եւ կ'ըլլաք կատարեալ, ինչպէս Իմ Հայրն է: Մարդոց ձգտումը պէտք է ըլլայ նմանիլ Աստծոյ, եւ այդ նմանութիւնը աւելի շատ հոգեկան է, որովհետեւ Աստուած հոգի է: Կատարեալ հոգին կատարեալ կը դարձնէ նաեւ կերպարանքը»:

Կրկնվում է նաև ավետարանական պատմության ծանոթ պատկերը. ամբողջ պահանջում է դատել Քրիստոսին: Համաստեղը կարեկցում է մարդուն և մարդկության խղճին մի նոր ծանրագույն մեղք չբարդելու համար փոխում է դեպքերի վախճանը. Քրիստոսը հանկարծամահ է լինում: «Այդպէս, այդպէս, կը պաշտեն սպաննելու համար եւ կամ կը սպաննեն պաշտելու համար: Օհ, մարդը շատ է վտանգաւոր: Ես

մեծ չեմ Քրիստոսի չափ՝ ներելու համար», - բանաձևում է Համաստեղի հերոսներից մեկը: Վերջում հնչում է Քրիստոսի խոսքը. «Ինչ որ աշխարհին էր, աշխարհին ձգեցի: Երկնքն էրի սերմերը միայն, սերմերը ճշմարտության եւ բարության...»

Այժմ դուք պիտի ըլլաք այն հողին ժիր մշակները, իմ հավատարիմ աշակերտները: Մի վախճաք բանտն ու չարչարանքն, վասնզի գեղեցիկ բաները չարչարանքն կը ստեղծին: Իմ հայրը ընտրեց ժամանակը զիս իրեն կանչելու, եւ ես Անոր է որ կը վերադառնամ:

Ճշմարիտ, ճշմարիտ կըսեմ ձեզի, ինչ որ չար է՝ մարդկային է, ինչ որ բարի է՝ աստուածային է: Խղճալով օգնեցեք մարդոց ձեր խօսքերով, երկնքի խօսքերով: Օգնեցեք զօրաւորին, դատաւորին, յաղթողին ու պարտուողին, օգնեցեք իշխանին, օգնեցեք թագաւորին...»:

Մարդիկ կամա թե ակամա դարձան մարդասպաններ, բայց Երկինքը նորից բարեհաճ եղավ նրանց նկատմամբ՝ ցույց տալով մաքրվելու, Մարդ դառնալու ճանապարհը: Երկիրը կարող է դառնալ ոճրագործների բնակատեղի, եթե մարդը մոռանա ներելու և ներվելու աստվածային շնորհը. չէ՞ որ դարեր շարունակ հանուն արդարության երկրի վրա թափված մարդկային արյան միջոցով արդարություն չի հաստատվել: Համաստեղը փորձում է մարդուն հեռու պահել անարդարությունից և կրկին հիշեցնում է ավետարանական ճշմարտությունները: Նա պաշտպանում է արարման, հեքիաթի, երազի գոյության իրավունքը. դրանք հայի ազգային նկարագրի անկյունաքարերն են:

Աշխարհը ձևացնում է, թե ապրում է բարության, մարդասիրության օրենքներով, արյուն է հեղում՝ հանուն խաղաղության և եղբայրության, բայց իրականում ամեն ինչ այլ պատկեր ունի: Համաստեղը համառ ու անկոտրում հավատով է նայում մարդուն ու գալիքին: 1957 թ. տպագրված «Աղօթարան»-ում նա ամփոփում է իր կենսափորձն ու աշխարհընկալումը: «Կը հաւատամ, որ կաս, Տէր», « հայտարարում է գրողն ու մարդու առաջ բացում տիեզերքի անսահմանությունը: Համաստեղի աղոթամատյանում լսվում է Գր. Նարեկացու ձայնը. հարյուրամյակները փոխել են մարդու կյանքն ու կենցաղը, հարստացրել իմացությունը, բայց իդեալները նույնն են: Համաստեղի քնարական հերոսն անցել է «Մատենի» մաքրագործող բովով: Դարեր շարունակ Աստվածաշունչը սովորեցրել է մարդուն տիեզերական բարության օրենքները, բայց, ինչպես ապացուցում է կյանքը, գրեթե ապարդյուն: «Աղօթարան»-ում անմոռանալի է մուրացկանի պատմությունը (Աղոթք Դ), որը խորհրդանշում է բնության և մարդու ներդաշնակ գոյության պատկերը: «Տեսեք դատաստանը որբի և այրու, արդար դատեցեք աղքատին ու խեղճին: Փրկեցեք աղքատին ու տնանկին» (Մաղմ. ԶԲ 3-4), - այս կանոնը քաջ գիտե ամեն մի քրիստոնյա: «Աղօթարանի» քնարական հերոսը մերժեց մուրացկանին, որի կերպարանքով Տէրն էր այցի եկել ու մերժվել: Հակառակ Ավետարանի՝ մարդը իրենից դուրս է փնտրում իսկական խաղաղությունը: Փնտրում է և չի գտնում, չի կարող գտնել. անհավատ մարդը ենթակա է ատելության ու կրքի հողմերին, իսկ Մերը պարզապես չի ապրում այդ պայմաններում: Չկա Մեր, չկա նաև Աստված, ուրեմն չկան երազ ու հավատ, այլ խոսքով՝ կա գոյություն, բայց չկա կյանք:

Ամենօրյա վազքի ու փնտրտուքի պայմաններում մարդը ժամանակ չունի, իսկ ճանաչողության և ինքնաճանաչողության համար հաճախ աչքերի փոխարեն պարզապես սիրտ է պետք ունենալ: Համաստեղը չի վախենում աշխարհից ու չի խոսում մեղքի մասին. նրա համար առաջնայինն ապրելու վայելքն է, որն աստվածային շնորհ է: Մերը միավորում է Մարդուն Արարչի հետ, դառնում սերմնացանի աղոթք,

ստեղծագործություն, ծաղկի գույն ու թովչանք, մահկանացուին օգնում է անցնել հավիտենականության սահմանը: Դավիթ սաղմոսերգուի օրինակով Համաստեղն էլ Նարեկացու պես խնդրում է.

Կարելի՛ց եղիր ինձ որպես բժիշկ

Եվ ո՛չ թե կանչիր դատաքննության իբրև դատավոր (Բան ԻԳ, Բ):

«Աղօթարան»-ում Համաստեղը ներկայացնում է մարդուն դեպի Մարդը (որ նույնն է, թե դեպի Աստված) տանող ճանապարհը՝ կրկին հավաստելով Մարդու երկնային ծագումը: Նարեկացու և Համաստեղի աղոթքները կարելի է հասկանալ նաև որպես մարդու հետաքրքիր երկխոսություն իր էության անքակտելի մասի՝ Աստծո հետ: Նարեկացին կամուրջ է նետում մարդու և Աստծո միջև, իսկ Համաստեղը քայլում է դեպի Տերը տանող այդ կամրջով՝ փայփայելով Աստվածամարդու իդեալը: Ի վերջո, մարդու գրույցն Աստծո հետ ավարտվում է կատարյալ ներդաշնակությամբ. «Չեմ ըսեր, կամքդ թող ըլլայ, Տեր, որովհետեւ դուն իմ մեջ կամք ես ու իմացականություն: Դուն իմ մեջ ներդաշնակություն ես, Տեր:

Իմ գոյութեան մեջ է, Տեր, որ կամբողջանայ քու կերպարանքը ու իմ հաւատքին մեջ՝ քու յաւիտենականութիւնը...

Ամէն»:

Գր. Նարեկացու և Համաստեղի աղոթքը մարդու հոգևոր ինքնակատարելագործման փորձ է՝ հավերժական և ամեն մեկի կյանքով կրկնվող:

Մեր ժողովրդի ազգային նկարագրի անբաժան մասն է մարդասիրությունը. ահա թե ինչու առաջինը պետականորեն ընդունեցինք քրիստոնեությունը: Համաստեղի ձեռագրերից մեկում կա այսպիսի գրառում. «Հին հեթանոսական աստուածները առաւելապէս ֆիզիկական ուժի ներկայացուցիչներ էին, յաղթ ու կրակ է աչքերով եւ այդ ուժով էր, որ կը տիրապետէին: Այդ յաղթ աստուածներուն յաղթեց փափկակազմ, բարակ հասակով, արցունքի չափ բարի աչքերով Քրիստոս մը: Հաղթանակեց իր հոգիով ու երկնքով: Մենք ընդունեցինք քրիստոնեութիւնը, որովհետեւ հոգեկան էր, մարդկային ու աստուածային»: Նախապատմական շրջանում գիր, գրականություն, հարուստ մշակույթ ստեղծած հայ ժողովուրդը հասել էր մշակութային զարգացման բարձր մակարդակի և կարող էր բաժանվել ուժի պաշտամունքով ապրող մարդկությունից, փարվել համատիեզերական մարդասիրության գաղափարներին:

Նամակներից մեկում Համաստեղը ցավով է խոսում հեթանոսական մշակույթի ոչընչացման մասին, բայց նաև արձանագրում է, որ քրիստոնեական մշակույթը բարձրացավ այդ հիմքի վրա, այլապես հնարավոր չէր լինի Ոսկեդարը քրիստոնեության ընդունումից ընդամենը մի դար անց: Քրիստոնեությունը ձուլվեց մեր ազգային նկարագրին և դարձավ հայ մշակույթի հիմքը: Հինգերորդ դարի պատմագրության համար Համաստեղը տիպական է համարում փաստերի և դեպքերի ճշմարտացի վերարտադրությունը՝ սկսած Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ քրիստոնեության մուտքի հետ կապված մանրամասների նկարագրությունից մինչև Մաշտոցի տեսիլքն ու Ավարայր. «Հոգեպես ուժեղ ժողովուրդներն են որ կրնան յաղթել պարտությունով: Վարդան յաղթեց աւելի ուժեղացնելով հայ ժողովուրդի հոգեկան սահմանները: Ան հոգեկան սնունդ տուաւ և քրիստոնեութեան մեջ դրաւ ազգային ուժեղ նկարագիր»: Հինգերորդ դարի պատմագրությունը ոչ միայն մեր ժողովրդի պատմության, իսկ Մ. Խորենացու մատյանի օրինակով՝ նաև հեթանոսական շրջանի գրա-

կանության պատառիկների, այլև մարդկության պատմության հավաստի վավերագիրն է:

Հավատը, երազն ու հեքիաթը զուգադրվում են հայի էության մեջ, և նա հյուսում է մարդու, աշխարհի, Երկնքի ասքը, որտեղ իշխում են արարման, աշխատանքի, հողից ծնված բարության օրենքները՝ Երկնքի կապույտով ներկված: Համաստեղը շեշտում է՝ մեր ժողովուրդը հեթանոսական շրջանում հզոր էր և ուժեղ, բայց քրիստոնյա հայն առավել հզոր է հոգևոր ուժով, որի առաջ անգոր են բանակները: Նա մեր ազգային նկարագրի մեջ տեսնում է երկու եզր՝ արյան հոսքով սերնդից սերունդ անցնող ֆիզիկական ուժը և դարերի ընթացքում մեր արյան անբաժանելի մաս դարձած քրիստոնեական մարդասիրությունը: Հայի կես-հեթանոս, կես-քրիստոնյա նկարագիրը աշխարհի չարն ու բարին հասկացող, չարից տառապող, բայց բարու հաղթանակին անվերապահ հավատացող մարդու պատկերն է, որը հաստատում է գրողի ողջ ստեղծագործությունը՝ առաջին պատմվածքից, դրամատիկական գործերից սկսած մինչև «Մպիտակ ձիաուորը» դյուցազնավեպն ու «Առաջին սերը» ինքնակենսագրական վերջին վիպակը: Հայի ազգային նկարագրի և հավատի բաղադրիչները պայերից ժառանգած ուժը և քրիստոնեական մարդասիրությունն են: Կարևորը Հավատի գոյության փաստն է, իսկ ձևերն անցողիկ են, անէական: Հայ ժողովրդի հավատի հիմքում եղել և մնում է հողի հետ առանձնահատուկ կապը, որ պարբերաբար քննության է ենթարկվում և, որպես օրենք, դիմադրում ու դիմանում:

«Հաւատք քո կեցուցեն գրեզ» վերնագրված հոդվածում Համաստեղը զուգահեռներ է գտնում հայոց հավատի և հայրենասիրության միջև. «Հայաստանը նոյնպես եղած է նպատակ, երկնքի կապույտին չափ անսահման, թերևս անոր համար, որ քրիստոնեությունը, որպես մշակոյթ, մուտք գործեց և տարածուեցաւ Հայաստանի մէջ տարերային ուժի թափով»: Գրողը գրերի գյուտն արժեվորում է նաև որպես քրիստոնեական սրբություններն ու սրբերին հայացնելու միջոց, որի շնորհիվ «Անոնց համար երկնքի կապույտին վրայ Հայաստանի քարտեզի գծերը կային լուսաշող»: Նաև սրանով հայ ժողովուրդը, հակառակ ամեն ինչի, «նահատակներով ուժեղացուց իր ապրելու կամքը, ողբերգութեան մէջ հասունցուց իմաստութիւնը»: Եզրակացություն՝ «հայ ազգը պարտութեամբ հաղթանակած է»:

Համաստեղը «գենետիկ» ատելություն չունի թուրք ժողովրդի նկատմամբ, բայց արձանագրում է փաստը. «Անոնք ակերեցին, քար քարի վրայ չթողուցին շէն երկրի մը մէջ, ուր հացի եւ ջրադացներու հալալ աշխատանքը կար, ուր կանաչները աղօթքի ջերմեռանդութեամբ կը ծլէին, ուր անձրևը օրհնութեան մը պէս կ'իջնէր առէջ առ առէջ, ու արեւին տակ արտերը ցորեաններուն՝ ոսկի գոյն կառնէին...»: Դիպուկ է թուրքի բնութագիրը՝ «անընդունակ եղած է իր ինքնությունը մշակոյթն ստեղծելու»: Ավելին, «Բոլոր կրօնները բարոյական հիմքի մը վրայ կառուցուած են, ինչպէս նաեւ Ղուրանը, եւ սակայն թուրքը այդ Ղուրանը իր բարբարոս բնագոյներուն հարմարցուց: Զարդեց՝ Ալլահին անունով»: Հիշենք, որ «Մպիտակ ձիաուորը» վեպի հերոսը՝ Չերչի Կիրոսը, եվրոպացի դիվանագետին ասում է. «Երբ կը ջարդուէր հայ ժողովուրդը, ըսիք, որ Աստուած իր սիրելի զաւակներուն այդպէս է կամեցեր: Ըսէք նաեւ, որ թուրքերն են դարձեր Ալլահին սիրելին եւ Ալլահը այդպէս կամեցեր է... չէ, մենք չենք ջարդէր, միայն կ'ուզենք, որ չի ջարդուինք»²:

«Զրոյց համայնավար բարեկամի մը հետ» հոդվածում Համաստեղը գրում է. «Գեղեցիկ նպատակների հասնելու համար շիտակ ճամբով պետք է քալել: Ծուռ ճամբան միշտ ալ քառս կը տանի: Գեղեցկութեան ճամբան միշտ ալ շիտակ է, ծաղկոտ ու

Ճշմարիտ: Գեղեցիկ բաները յանդգնությունն են կը ծնին: Քրիստոնեության մեջ եթե կայ տկարություն մը, ան ալ դժոխքի սպառնալիքն է: Այդ վախի ազդեցութեան ներքեւ է, որ մարդիկ կը շեղին իրական, մարդկային բարոյականութենէն ու իրենք զիրենք ձգած են դժոխքէ խուսափելու հաշիւներուն մէջ: Եթէ կրօնքի մէջէն վերցւի դժոխքի սպառնալիքը, այն ատեն մարդկային բարոյական ըմբռնումը կը դառնայ աստուածային: Ան պիտի օգնէ իր նմաններուն մարդկայնօրէն ոչ թէ դժոխքէն խուսափելու համար, որ առաւելապէս եսասիրական է»:

Մարդու ազատությունը ծնվում է հոգու և հոգևոր աշխարհի անսահմանությունից: Հավատը չի հանդուրժում ոչ մի հարկադրանք, վեր է մարմնական ցանկությունների պատնէշներից. հոգևոր ազատությունը ծագում է Սիրուց: Համաստեղը հավատարիմ է Աստվածաշնչի՝ «ներսի մարդովը» չարին ու չարիքին հակադրվելու անհրաժեշտությանը (Առ Հռովմայեցիս Է 22): Մարդու կապը Երկնքի հետ վերջնականապէս խզված չէ, իսկ մարդկությունն ունի հայ ժողովրդի անմնացորդ նվիրվածության օրինակը Երկնքին:

«Ազգերը հաւաքական մաքառումներ են ու պաշտպանութիւն,- գրում է Համաստեղը:- Ապրած են այն ազգերը, որոնք հարուստ եղած են մշակոյթով, որովհետեւ մշակոյթը առաւելապէս հոգեկան ուժի գիտակցական ստեղծագործութիւնն է: Այդ ուժը անմատչելի բերդ մըն է, որուն ոչ մէկ թշնամի կրնա հասնիլ: Հայ ժողովուրդը այդ բերդին մէջ գտաւ իր պաշտպանութիւնն ու ինքզինք ձգեց հաւիտենականութեան մէջ: Այո՛, հայ ժողովուրդը հաւիտենական է: Հզոր ազգերու հզոր բանակները ժամանակաւոր հաղթանակներ տարած են միայն...»:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Համաստեղի՝ հոդվածում հիշատակվող գրական երկերը (բացի «Սպիտակ ձիաւորը» երկհատոր վեպից) և հոդվածները հրատարակել ենք «Համաստեղ. Մոռացված էջեր» գրքի Ա, Բ, Գ հատորներում (Երևան, 2005 թ.):

2. **Համաստեղ**, Սպիտակ ձիաւորը, Լոս Անճելէս, 1952, հատոր 2, էջ 525: